

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

10/S-son (4-jild)

2024

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

№ S/10 (4) - 2024

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2024

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Абдор – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

Турсунов Равшан Нормуратович – тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий Университети;

Холикулов Ахмаджон Боймаҳамматович – тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий Университети;

Габриэльян Софья Ивановна – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Миллий Университети.

Саидов Сарвар Атабулло ўғли – катта илмий ходим, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази, илмий тадқиқотлар бўлими.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Насирходжаева Дилафруз Сабитхановна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Остонокулов Азамат Абдукаримович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент молия институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Хожаев Азизхон Саидалоҳонович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Фарғона политехника институти

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакарров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Саидова Камола Усканбаевна – фалсафа фанлари доктори, “Tashkent International University of Education” халқаро университети;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Ўроқова Ойсулов Жамолиддиновна – фалсафа фанлари доктори, доцент, Андижон давлат тиббиёт институти, Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси мудири;

Носирходжаева Гулнора Абдукаххаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Турдиев Бехруз Собирович – фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилевич – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳасанов Шавкат Аҳадович – филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Бахронова Дилрабо Келдиёровна – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Мирсанов Ғайбулло Қулмуродович – филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАР:

Ахмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуротовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Эргашев Икром Абдурасулович – юридик фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Утемуратов Махмут Ажимуратович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳакимов Комил Бахтиярович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Юсупов Сардорбек Баходирович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Амиров Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби;

Жўраев Шерзод Юлдашевич – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Бабаджанов Атабек Давронбекович – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Раҳматов Элёр Жумабоевич – юридик фанлар номзоди, Тошкент давлат юридик университети;

Норматов Бекзод Ақром ўғли – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, Тошкент давлат юридик университети.

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Каюмова Насиба Ашуровна – педагогика фанлари доктори, профессор, Қарши давлат университети;

Тайланова Шоҳида Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент;

Жуманиёзова Муҳайё Тожиевна – педагогика фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Ибрахимов Санжар Урунбаевич – педагогика фанлари доктори, Иқтисодиёт ва педагогика университети;

Жавлиева Шахноза Баходировна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети;

Бобомуротова Латофат Элмуродовна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Василя Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбахор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги

Тошкент давлат педагогика университети,
Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология
фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги
Тошкент давлат педагогика университети;

Шамшетова Анжим Карамаддиновна –
психология фанлари доктори, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари
доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт
бўлими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология
фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари
доктори, профессор, Ўзбекистон миллий
университети;

Содиқова Шоҳида Мархабобовна – социология
фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
халқаро ислом академияси.

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атакулович – сиёсий фанлар
доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор,
Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар
доктори, доцент, Ўзбекистон миллий
университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

**Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари**” электрон
журнали 2020 йил 6 август куни 1368-
сонли гувоҳнома билан давлат
рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой
тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-
уй. Электрон манзил:
scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).

07.00.00 – TARIX FANLARI

Norbekov Ahmadjon Norbekovich

XX-ASRNING BIRINCHI YARMIDA O'ZBEKISTONNING SIYOSIY -IJTIMOIY VA IQTISODIY

HOLATI 11-18

Eliboyev Ozodjon Po'lat o'g'li

BAQTIRIYANING KUSHONIYLAR DAVRI SHAHARSOZLIGI VA ME'MORCHILIGI..... 19-23

Нуритдинова Нодира Сирожовна

XX-АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ (СЕНАТОР К.К. ПАЛЕН

ТАФТИШ МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА)..... 24-28

Чориев Шоҳрух Холтура ўғли

ЎРТА ОСИЁ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА САРОЙ АРХИТЕКТУРАСИ ИЖТИМОИЙ

СТРАТИФИКАЦИЯНИ ЎРГАНИШ МАНБАСИ СИФАТИДА 29-38

Жумаева Шоира Бердияровна

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА

МУҚАДДАС ҚАДАМЖО ВА ЗИЁРАТГОҲЛАРНИНГ ЎРНИ 39-43

Jo'rayev Muxriddin Xasanovich

MOVAROUNNAHRLIK MUHADDISLARNING ILMIY SAFARLARI VA SAFAR YO'LLARI

GEOGRAFIYASI..... 44-51

Муқимова Рисолат Рустамжон қизи

ЗИЁРАТ МАРОСИМЛАРИДА ТАБИАТ КУЛЬТИ БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТЛАР 52-56

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

Абдуллаев Алтинбек Янгибаевич

ДОННИ ҚАЙТА ИШЛАШ КОРХОНАЛАРИДА ТЎЛОВ ҚОБИЛИЯТИ БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ

ИЛМИЙ – МЕТОДОЛОГИК ЁНДОШУВИ 57-69

Baxriddinova Yulduz Baxriddinovna

MINAQALARDA FARMATSEVTIKA SANOATINI RIVOJLANTIRISHNING ZARURIYATI 70-75

Matkarimov Inomjon Baxtiyorovich

QISHLOQ XO'JALIK MAHSULOTLARINI YETISHTIRISHDA AGROBIOKIMYO XIZMATLARINI

TAKOMILLASHTIRISHNING OBYEKTIV ZARURATI 76-86

Ибадуллаев Дилшад Ибрагимович

ИНВЕСТИЦИЯ САЛОҲИЯТИНИ МИНТАҚА ИҚТИСОДИЁТИГА ТАЪСИРИНИ

ЭКОНОМЕТРИК БАҲОЛАШ АСОСЛАРИ 87-92

Исламтудинова Дина Файзрахмановна

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА РЕСПУБЛИКИ

УЗБЕКИСТАН 93-102

Qobiljon Isaev

O'ZBEKISTONNING JAHON SAVDO TASHKILOTIGA (JST) A'ZO BO'LISHINI IQTISODIY

BAHOLASH 103-110

09.00.00 – FALSAFA FANLARI*Xaitov Elmurod Bekmurodovich*

O'ZBEKISTONDA "AHOLI HAYOT SIFATI"GA ASOSIY YONDOSHUVLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR (IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL) 111-116

Расулов Зоҳиддин Усарович

СПОРТ ЭСТЕТИКАСИ: РИТМ, ХАРАКАТ ВА МАДАНИЯТНИНГ УЙЎНЛИГИ 117-122

Тавмурадов Жамшид Элмурадович

АБДУЛҚОДИР БЕДИЛНИНГ ҲАЁТ ЙЎЛИ: ФАЛСАФА ВА АДАБИЙ МЕРОС 123-128

Davronov Otabek Ulug'bek o'g'li

YUSUF QORABOG'IIY SHAXSIYATI VA FALSAFIY-ILMIY MEROSI 129-132

Muxtorova To'tixon Solijonovna

FALSAFA FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR: METODLAR VA AMALIYOTLAR 133-137

Akramov G'iyosiddin Najmiddinovich

MARGINALLASHUV TUSHUNCHASINING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI 138-142

Ahmedova Dilrabo

DINIY BAG'RIKENGLIKNING YOSHLAR IJTIMOIIY, MA'NAVIIY QIYOFASI SHAKLLANISHIDAGI IJTIMOIIY POTENSIALI 143-150

11.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI*Abdunabiyev Sunnat Botirovich*

IBN BATTUTANING «SAYOHATNOMA» ASARIDA TARIXIIY SHAXSLAR NOMINING TARJIMADA BERILISHI 151-159

Seytnazarova Injayim

ADABIYOTSHUNOSLIK SOHASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH TAHLILI 160-168

Tukhtakhodjaeva Zulfya

PHRASEOLOGY AS A SUBSYSTEM OF THE ENGLISH VOCABULARY 169-174

Abdusalamov Doniyor Togayali ogli

REFLECTION OF THE CONCEPT OF «POLITENESS» IN THE PHRASEOLOGICAL AND PAREMIOLOGICAL RESERVOIRS OF THE COMPARED LANGUAGES 175-179

Axmedov Anvar Botirovich

TILNING NOMINATSIYA TIZIMIDA O'ZLASHMA SO'ZLAR 180-184

Aminov Farrukh Komiljon Ugli

THE EVOLUTION OF MEDIA DISCOURSE: FROM TRADITIONAL FORMS TO MULTIMODAL REPRESENTATIONS IN DIGITAL SPACES 185-193

Sharipov Bobur Salimovich

RETSIPROKLI SEMANTIK DERIVATSIYA 194-201

Abduganiyeva Zebuniso Abduhafizovna

ILMIY DISKURSNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 202-205

Samatov Farxod Muminovich

O'ZBEK VA INGLIZ TILIDA "TV" SEMANTIK MAYDONI LEKSIK BIRIKLARINING SO'Z YASALISH XUSUSIYATLARI (ABBREVIATURALAR MISOLIDA) 206-210

Kendjayeva Zemfira

METAFORIK POLISEMIYANING LINGVISTIK YUMORI..... 211-216

Abdullayeva Nilufar Ramazonovna, Uzoqova Durdona Baxtiyor qizi

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA «HID», «IS» KONSEPTINING SEMANTIK TAHLILI 217-221

Saydullayeva Dilrabo Ilxom qizi

ALISHER NAVOIYNING "NASOYIM UL-MUHABBAT" TAZKIRASI VA SULAMIYNING "TABAQOT US-SUFIYA" ASARLARI O'RTASIDAGI MUSHTARAKLIKLER 222-226

Шарапова Лола Станиславовна

ИЛЛЮЗИЯ И РЕАЛЬНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ МАГИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА..... 227-232

Ҳакимова Мастура Файзиллаевна

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК МАҚОЛЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ ДУНЁ ТАСВИРИНИ АКС ЭТИШДАГИ АҲАМИЯТИ ВА ЛЕКСИК МАЪНОНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (КЕНГАЙИШИ) 233-239

Mo'soyeva Hayitgul O'roqovna

"HEART" – "YURAK" SO'ZLI METAFORALARNING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI KOGNITIV TAHLILI 240-245

Mamataliyeva Navbahor Xujamberdiyevna

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TEZ AYTISHLARNING STRUKTURAVIY TAHLILI 246-250

Багаутдинова Ильмира Салаватовна

ВЛИЯНИЕ РОДНОГО ЯЗЫКА НА ПРОИЗНОШЕНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ 251-255

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

Nuraliyev Oyatillo Abduvaliyevich

EFFECTIVE PRACTICES FOR DRAWING YOUNG TALENT TO UZBEKISTAN'S PUBLIC CIVIL SERVICE 256-268

Алиев Асилбек Кадирович

ВОПРОСЫ ОТГРАНИЧЕНИЯ МАССОВЫХ БЕСПОРЯДКОВ И ГРУППОВОГО ХУЛИГАНСТВА 269-275

Hong Weixing

INTERNATIONAL LAW AS THE FOUNDATION FOR THE DEVELOPMENT OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND CHINA 276-284

Султанова Сабохат Алишеровна

ПЕРСПЕКТИВЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ ОЦЕНКИ РЕГУЛЯТОРНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН 285-290

Jonuzoqova Yulduz Izzatulla qizi

O'ZBEKISTONNING AXBOROT TEXNOLOGIYALARI SOHASIDAGI TRANSMILLIY JINOYATLARGA QARSHI KURASH MASALALARI 291-298

Абдусамиева Дилрабо Абдувахоб кизи

ПРЕВЕНТИВНАЯ ФУНКЦИЯ ПОСТПЕНИТЕНЦИАРНОЙ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ 299-304

Khalikov Khayot

THE ROLE OF MODEL UNITED NATIONS IN SHAPING GLOBAL LEADERS AND LAWYERS: A CASE STUDY ON UZBEKISTAN'S YOUTH 305-311

Даулетова Динара Даулетовна

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ, СПОСОБСТВУЮЩИЕ ХИЩЕНИЮ ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА.. 312-317

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

Толипов Бахтиёр Хамитович

БЎЛАЖАК ИҚТИСОДЧИЛАРДА АНАЛИТИК ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
САМАРАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК ВОСИТАЛАРИ 318-324

Собирова Гулибарно Зайнитдин қизи

ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА 325-335

Xolmatova Ziroatxon Anvarovna

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING TASHXISLASH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA
INNOVATION-METODOLOGIK YONDASHUVLAR 336-339

Abduxoliqov Sardor Safarovich

YOSH DZYUDUCHILARNI JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA HARAKATLI
O'YINLARNING O'RNI 340-344

Usmonova Mohizoda Avazjon qizi

GLOBOL TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING MULOQOT MADANIYATINI INTEGRATIV
YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH TIZIMI 345-348

Xodjiyeva Zumrad

MEZONLARGA ASOSLANGAN BAHOLANISHNING CHEKLANGAN DOIRASI 349-352

Turdiyev Ismoil Allayorovich

OLIY TA'LIM HAYOTIDA MA'NAVIY-MA'RIFIY ISHLARNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI
HAQIDA 353-358

Ibadullaev G'ayrat Akmuradovich

BO'LAJAK FIZIKA-ASTRONOMIYA O'QITUVCHILARINING KOMPETENTLIGINI
RIVOJLANTIRISH METODLARI 359-364

Ishonkulov Sherali Sharifovich

TALABALARNING IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA RAQAMLI
DASTURLARDAN FOYDALANISH 365-372

Raxmatov Rafik G'ayratovich

IMKONIYATI CHEKLANGAN O'QUVCHILAR RIVOJLANISHIDA TURMUSH TARZINI
SOG'LOMLASHTIRISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK
IMKONIYATLARI 373-378

Xalmuratova Shaxnoza Bekmurzaevna

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARINING RISKOLOGIK MADANIYATINI
SHAKLLANTIRISH TAMOIYILLARI 379-383

Meliboyeva Nodira Qaxramanjanovna

MIRSODIQ TOJIYEV MEROSI (CHANG UCHUN YARATGAN ASARLARI MISOLIDA) 384-387

Qodirov Mirjalol Tolmasovich

TA'LIMDA GIPERMATNLI AXBOROT MODELLARINI QURISHNING ZAMONAVIY
TEKNOLOGIYALARI VA ASPEKTLARI 388-392

Karimova Aziza

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI SCAMPER TEXNIKASI ORQALI BOLALARNING KREATIV
TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHGA O'RGATISH METODIKASI 393-399

Nishonov Nodir Alimjanovich

BO`LAJAK O`QITUVCHILARDA FUTUROLOGIK TAHLIL QILISH KO`NIKMALARINI

RIVOJLANTIRISHNING MUHIM ASPEKTLARI 400-404

Xidirova Durdona Muxtorovna

SINERGETIK YONDASHUV ASOSIDA O`QUVCHI QIZLARNI IJTIMOIMADANIY

MUNOSABATLARGA TAYYORLASH MEKANIZMLARI 405-408

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 10 December 2024**Accepted:** 15 December 2024**Published:** 25 December 2024*Article / Original Paper***SCIENTIFIC METHODOLOGICAL APPROACH OF SOLVENCY MANAGEMENT ACCOUNTING IN GRAIN PROCESSING ENTERPRISES****Abdullayev Altinbek Yangibayevich,**

TSAU, Professor of the “Accounting, analysis and audit” department, doctor of economic sciences, associate professor

Abstract. This article is devoted to the scientific-methodological approach to management accounting of solvency in grain processing enterprises. In the article, an innovative conceptual model has been developed that assesses the probability of ensuring the solvency of grain processing enterprises using the theoretical, methodological rules and methods of solvency management accounting, and evaluates the impact of random factors on the solvency of enterprises, and makes short-term forecasts of it. The results of the research are used to make scenario decisions related to the assessment of the probability of ensuring solvency in processing enterprises, to strengthen the financial stability and liquidity of enterprises, to effectively manage production, to accelerate the turnover of working capital, to reduce the cost of products, to achieve the maximum level of profit, to increase the level of profitability, to increase the level of cash flow impact on increasing production efficiency, search for internal reserves of production in reducing costs and internal provides an opportunity to assess the optimal use of potential, early detection, prevention and elimination of economic threats and risks.

Keywords: Management accounting of solvency, Probability theory and mathematical statistical methods, Random factors, Scenario decision-making, Influence of factors on increasing production efficiency, Strengthening of financial stability and liquidity of enterprises.

**ДОННИ ҚАЙТА ИШЛАШ КОРХОНАЛАРИДА ТЎЛОВ ҚОБИЛИЯТИ
БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИНГ ИЛМИЙ – МЕТОДОЛОГИК ЁНДОШУВИ****Абдуллаев Алтинбек Янгибаевич,**

ТДАУ «Бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудит» кафедраси профессори, и.ф.д., профессор

Аннотация. Ушбу мақола донни қайта ишлаш корхоналарида тўлов қобилиятининг бошқарув ҳисобига илмий- методологик ёндошувига бағишланган. Тадқиқотда донни қайта ишлаш корхоналари тўлов қобилияти бошқарув ҳисобининг назарий, услубий қоидалари ва усуллари ёрдамида корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолашнинг мақбул ечимлари, тасодифий омилларнинг корхоналар тўлов қобилиятига таъсирини баҳлайдиган, уни қисқа муддатли прогноз қиладиган инновацион концептуал модель ишлаб чиқилган. Тадқиқот натижалари қайта ишлаш корхоналарида тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолаш билан боғлиқ сценарийли қарорлар қабул қилиш, корхоналарнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни самарали бошқариш, айланма маблағларнинг айланувчанлигини тезлаштириш, маҳсулот таннархини пасайтириш, максимал даражали фойдага эришиш, рентабеллик даражасини ошириш, пул маблағлари айланмасининг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсири, ҳаражатларни камайтиришда ишлаб чиқаришнинг ички заҳираларини излашга ва ички салоҳиятдан оптимал фойдаланиш, иқтисодий таҳдидлар ва рискларнинг пайдо бўлишини барвақт аниқлаш, олдини олиш ва бартараф этишни баҳолашга имконият яратди.

Калит сўзлар: тўлов қобилиятининг бошқарув ҳисоби, эҳтимоллар назарияси ва математик статистика усуллари, тасодифий омиллар, сценарийли қарорларни қабул қилиш, омилларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсири, корхоналарнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини мустаҳкамлаш.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4SI10Y2024N08>

Кириш. Корхоналарда тўлов қобилиятининг бошқарув ҳисоби методологиясини такомиллаштириш илмий-тадқиқот ишларининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Бу муаммони ўрганишга 1998 йилда Россиянинг тўлов ва ҳисоб-китоб тизимида юзага келган инқирозлар натижасида бир неча юз миллиард рубль пулларнинг йўқотилганлик ҳодсаси сабаб бўлади. Шу каби юзага келадиган ҳодисалар мамлакатнинг тўлов ва ҳисоб-китоб тизимида корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш билан боғлиқ илмий тадқиқот ўтказишни тақозо этади.

XX аср бошларида иқтисодиётда тўлов қобилияти категориясидан амалиётда фойдаланилмаганлиги учун корхоналар, тармоқлар, аҳоли ва давлат ўртасидаги барча муносабатлар давлат мулкисининг ҳукмронлигида режалаш асосида амалга оширилган. Бу шароитида биронта ночор корхона юзага келмаганлиги учун банкротлик ҳодисалари юзага келмаган. Қачонки корхоналарда айланма маблағларнинг етишмаслик ҳолати юзага келса, улар маблағлар билан юқори органлар томонидан тўлдирилган. Оқибатда корхоналарнинг устав капиталидаги маблағлардан ўнлаб, ҳатто юзлаб операциялар амалга оширилган.

Тўлов қобилиятининг бошқарув ҳисоби тизимида мавжуд моделлар ва алгоритмлардан фойдаланиш корхонанинг молиявий ҳолатини самарали бошқариш ва турли даражадаги қарорлар қабул қилишга имконият беради. Бу имконият корхоналарда самарали ҳисоб сиёсатини юритиш, иқтисодий таҳлил ўтказишда иқтисодий - математик усуллар, эҳтимоллар назарияси ва математик статистиканинг замонавий усулларида фойдаланишни тақозо этади. Натижада корхоналарда ишлаб чиқаришни самарали бошқариш, айланма маблағларнинг айланувчанлигини тезлаштириш, харажатларни камайтириш, маҳсулот таннархини пасайтириш, максимал даражада фойда олиш, рентабеллик даражасини ошириш, турли даражадаги қарорлар қабул қилиш, молиявий барқарорлик ва ликвидлик даражасини таъминлаш мумкин бўлади.

Корхоналар тўлов қобилиятининг бошқаруви ҳисобини ҳисобга олишда иқтисодий ислохотлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у биринчи навбатда ишлаб чиқариш жараёнларини ва тўловларни ҳисобга олиш билан бевосита боғлиқ. У корхонада ишлаб чиқариш ва тўловлар цикли билан тавсифланади. Ислох қилиш жараёнида тўлов қобилиятининг ўзига хослиги, корхонанинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлиги ҳамда уларнинг ўзига хослигининг ҳисобга олиниши зарур. Корхоналарнинг тўлов қобилияти бошқаруви ҳисобининг аниқ ва реал юритилмаслиги пул маблағлари айланмасининг айланувчанлигини реал акс эттириш, ишлаб чиқариш жараёнларини самарали бошқариш, харажатларни камайтириш, маҳсулот таннархини пасайтириш, молиявий барқарорлик ва ликвидликни таъминлашга имкон бермайди. Демак, корхоналарнинг тўлов қобилияти бошқаруви ҳисобининг методологиясини такомиллаштиришдан мақсад корхоналарнинг тўлов қобилияти, молиявий

барқарорлиги ва ликвидлигини таъминлаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ҳаражатларни камайтиришда ишлаб чиқаришнинг ички заҳираларни излаш, иқтисодий самарадорликка эришишдан иборат.

Аммо корхонада тўлов қобилятининг бошқаруви ҳисобини юритишга эътибор бермаслик, номукамал режалаш, бошқарувни ташкил этиш қоидаларининг бузилиши, корхоналарнинг тегишли функцияларини бажара олмаслиги молиявий муносабатларнинг бузилишини, тўловга қобилятсизликни, таҳдидларни юзага келтириши мумкин. Аммо бошқарув ҳисобини юритишнинг назарий ва амалий жиҳатларида айрим муаммоларнинг ечимлари ҳозирги кунга қадар топилганича йўқ. Бу муаммолардан бири корхоналар тўлов қобилятининг бошқаруви ҳисобини комплекс ишлаб чиқариш ҳисобида юритишнинг илмий методологиясини ишлаб чиқишдир. Бу, айниқса, Ўзбекистонда бошқарув ҳисобини халқаро молиявий ҳисобот стандартларига мос ислоҳ қилишда яққол намоён бўлиб қолмоқда.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Корхоналарнинг тўлов қобиляти бошқаруви ҳисобининг методологиясини такомиллаштириш ва уни амалиётга жорий этиш муаммолари устида Маркина М.В., Рудненко Н.П., Трофимова Ю.С. каби иқтисодчи олимлар илмий тадқиқот олиб борганлар. Хусусан, Маркина М.В. бошқарув ҳисоби ва ҳисоботида хўжалик юритувчи субъектларнинг тўлов қобилятини бошқаришда фойдаланиладиган ахбротлар билан таъминлаш ва сифатини баҳолаш, унинг назарий ва амалий жиҳатлари билан боғлиқ муаммолар устида комплекс тадқиқотлар ўтказган. Тадқиқотда хўжалик юритувчи субъектларнинг тўлов қобилятини бошқаришга мўлжалланган ахбротларни ўз ичига оладиган кўрсаткичлар тизими шакллантирилган, ички ҳисоб ва ҳисоботлар шакли таклиф этилган; бошқарув ҳисобини юритишда тўлов қобилятини бошқариш бўйича ҳисоб сиёсати ишлаб чиқилган [3; 61-66; 4; 38-42].

Рудненко Н.П. томонидан самарали бошқарув тизимида тўлов қобиляти кўрсаткичлари орқали корхонанинг тўлов қобилятини таъминлаш, самарали бошқарув тизимини шакллантириш, баланс ҳисоботлари иммунизацияси асосида дискретли тўлов қобиляти мониторингининг бухгалтерия ҳисоби модели ишлаб чиқилган [5; 193-198].

Трофимова Ю.С. корхона фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида тўлов қобиляти билан рентабеллик даражасининг оптималлигини таъминлаш учун бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил билан боғлиқ муаммоларнинг назарий ва амалий жиҳатларини асослаган. Унда "тўлов қобиляти – рентабеллик – пул оқимлари"ни мустақил объект сифатида тадқиқот олиб борган. Тадқиқотда пул оқимларини ҳисобга олиш ва бошқариш тизимида корхоналарнинг тўлов қобиляти билан рентабеллик даражасининг оптималлиги бўйича бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилий таъминотни такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқилган [6; 67-75; 7; 105-114].

Қўйилган муаммоли масаланинг ечимини топиш мақсадида биз эҳтимоллар назарияси ва математик статистика манбаларидан фойдаланган ҳолда тасодифий (иқтисодий) омилларнинг таъсирини ҳисобга олиб корхоналарнинг тўлов қобилятини баҳолаш ва прогноз қилиш учун қуйида келтирилган инновацион концептуал моделларни ишлаб чиқдик.

Фараз қилайлик, $R = R(t)$ функцияни вақтга боғлиқ бўлган тасодифий миқдор сифатида қабул қилайлик. Бу ерда R миқдор бир неча йиллар кесимида чораклик

балансларнинг маълумотлари асосида (t_k) корхоналарда вақтнинг ўзгармас моментидаги тасодифий миқдорларни қабул қилади. Бу ерда биз корхоналарнинг тўлов қобилятини "ҳодисанинг эҳтимоллиги" сифатида қабул қиламиз. Масалада R миқдорнинг қиймати t вақтнинг ўзгармас моментида R_{kp} критик миқдордан катта бўлиш эҳтимоллигини билдиради. R_k миқдор рейтингнинг қуйи чегараси бўлиб, у корхонанинг тўлов қобилятини таъминламайдиган ва қўрилган зарарлар натижасида ўз маблағлари манбаини бутунлай йўқотган корхоналарнинг ҳолатини ифодалаб беради.

Йиллар давомида корхоналарнинг чораклик балансларидаги параметрлари моделга киритилади ва ҳисоб-китоб қилинади. Чораклар бўйича корхоналарнинг балансларидаги сонли қийматларидан фойдаланиб корхоналарнинг тўлов қобиляти эҳтимоллигини баҳолаган ҳолда уларнинг рейтингларини аниқлаймиз. Бу ерда R_{kp} миқдор корхона рейтингининг ўртача арифметик миқдори сифатида ҳисобга олинади.

Қўйилган муаммоли масалани муҳокама қилиш учун R_t тасодифий миқдорнинг тақсимот қонуни тўғрисида гипотезани қабул қиламиз. Бунда тасодифий миқдорнинг тақсимот қонунларидан бир маромдаги тақсимот қонуни, биномиал тақсимот қонуни, Пуассон тақсимоти, нормал тақсимот қонуни ёки Гаусс тақсимоти қонунларига эътиборни қаратамиз.

Бунинг учун дастлаб масаламизда ўзаро бир-бирига тенг бўлган тасодифий миқдорларни $\theta^{(n)}$ кўриб чиқамиз, яъни

$$\theta^{(n)} = \theta_1 + \theta_1 + \theta_3 + \dots + \theta_n$$

Агар тасодифий миқдорлар учун математик кутилма a_n га, ўртача квадратик тафовутлар σ_n га мос равишда ўзаро тенг бўлса, у ҳолда тасодифий миқдорлар учун нормал тақсимот миқдори қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\mu^{(n)} = 1/\sigma_n(\theta^n - a_n)$$

Муавр - Лаплас назариясига кўра¹, $n \rightarrow \infty$ да тасодифий миқдорларнинг нормал тақсимот қонуни Гаусс қонунига мос равишда интилади (Lloyd, E. & Lederman, W.).

А.М. Ляпунов назариясига кўра², агар n нинг миқдори катта миқдорга эга бўлса, у ҳолда эрксиз тасодифий қўшилувчилар йиғиндисининг $\theta_1 + \theta_1 + \theta_3 + \dots + \theta_n$ нормал тақсимот қонуни Гаусс қонунига (нормал тақсимот қонуни) мос келади, акс ҳолда натижалар қуйидагича муносабатдаги

$$\sum_{k=1}^n M(\theta_n - a_n)^3 : \left(\sum_{k=1}^n D\theta_n \right)^{3/2} \quad (a_n = M\theta_n)$$

кўринишга эга бўлади.

Агар қўшилувчи катта миқдорларнинг дисперсияси бошқа қўшилувчилар миқдорларининг дисперсиясидан катта бўлса, тақсимотдаги қўйилган шартлар бузилади ёки улар нормал тақсимотдан сўнг гўёки йўқолади. Айрим ҳолларда Ляпуновнинг шартлари (Пуассон қонунига олиб келадиган қонуниятлар) ҳам бузилиши мумкин.

Агар нормал тақсимотдан сўнг бу шартлар Гаусс қонунига мос келса, демак,

¹ Справочник по прикладной статистике / Под ред. Э.Ллойда, У. Ледермана, перевод с английского . / Под ред. С.А. Айвазяна и Ю.Н. Тюрина. – М.: Финансы и статистика, 1990.

² Справочник по прикладной статистике / Под ред. Э.Ллойда, У. Ледермана, перевод с английского . / Под ред. С.А. Айвазяна и Ю.Н. Тюрина. – М.: Финансы и статистика, 1990.

нормал тақсимотдан олдин ҳам Гаусс қонунида ихтиёрий ўртача арифметик миқдор ҳам дисперсия ҳам ҳисобга олинган деб фараз қилинади. Демак, эрксиз тасодифий қўшилувчилар йиғиндиси қандай тақсимланишидан қатъий назар у Гаусс қонунига мос равишда тақсимланади.

R_i миқдорлар йиғиндиси учун R миқдор эрксиз тасодифий қўшилувчи миқдорлар йиғиндиси бўлганлиги учун R тасодифий миқдорнинг нормал тақсимоти тўғрисида кўп марта сўз юритиш мумкин.

Маълумки, иккита параметр орқали нормал тақсимот қонуни ифодаланади. Ушбу параметрлар биринчи ва иккинчи тартибли вақтнинг моментлари ёки R тасодифий миқдорларнинг математик кутилмаси (mR) ҳамда дисперсияси (DR) ҳам бўлиши мумкин.

" x " нормал тақсимотнинг зичлиги бўйича эҳтимоллик функцияси қуйидаги формула ёрдами аниқланади:

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} e^{-(x-a)^2/2\sigma^2} \quad (1)$$

Ушбу функциянинг графиги "қўнғироқ" кўринишдаги расмга эга. Қўнғироқнинг юқори чўққиси тасодифий миқдорнинг математик кутилмасига мос келади. Бу ерда тасодифий миқдорнинг дисперсияси қанчалик катта миқдорга эга бўлса, у ҳолда нормал тақсимотнинг зичлик функциясининг эгрилиги шунчалик текис кўринишда бўлади.

Амалиётда тасодифий миқдорнинг қайси тақсимот қонунига тегишли эканлигини аниқлашнинг усули мавжуд. Буни аниқлаш учун χ^2 мезон қабул қилинади. Бунда ушбу мезон орқали " x " тасодифий миқдорнинг нормал тақсимот қонуни $F_0(x)$ га мос келиши текширилиб кўрилади. Ушбу мезон *келишув мезони* деб аталади. Агар $\chi^2 \geq \chi^2_{\alpha}$ кўринишдаги шартлар бажарилса, $H_0(F_x(x) = F_0(x))$ кўринишдаги шартли гипотеза рад этилади. Бунда

$$\chi^2 = \sum_{k=1}^k (M_i - np_i)^2 / np_i$$

χ^2 – ҳақиқий тақсимотнинг четланиши деб юритилади.

χ^2 миқдор махсус жавдал бўйича белгиланган аниқликда озод соннинг даражасига қараб (**а миқдор**) ҳисобланади.

Айтайлик, $R = R(t)$ тасодифий миқдор вақтга боғлиқ дейлик. Агар $R(t)$ вақт функцияси ўзгармас тасодифий миқдорларни қабул қилса, у ҳолда бу жараён *тасодифий жараён* деб аталади. Мисол учун, агар корхонанинг чораклик баланслари маълумотлари асосида R миқдор аниқланса, у ҳолда R миқдор вақтнинг (t_k) ўзгармас моментида тасодифий миқдорларни қабул қилиши мумкин.

Муайян вақт оралиғида (жорий вақт моментидан T_{np} вақт моментигача) корхоналарнинг тўловга қобилияти эҳтимоллиги қўйилган масаланинг ечимини топиш учун T_{np} вақт моментида R тасодифий миқдорни прогноз қилиш ($R(T_{np})$ миқдорни қабул қилиши мумкин.

Вақтнинг ўтган даврини (R_1, t_1) , (R_2, t_2) , ..., (R_n, t_n) нуқталар тўплами сифатида ҳисобга олиб R рейтингнинг муайян вақтгача узайишини аниқлаш ёки муайян хатоликларни ҳисобга олган ҳолда тасодифий миқдорларнинг математик кутилмасининг истиқболини прогноз қилиш мумкин.

Энг кичик квадратлар усули ёрдамида тўғри чизиқда $(R_1, t_1), (R_2, t_2), \dots, (R_n, t_n)$ нуқталар тўпламининг жойлашиш масаласининг ечимини топиш мумкин. Агар танлаб олинган тақсимот нормал тақсимот бўлса, у ҳолда энг кичик квадратлар усули максимал ўхшашлик усули билан бевосита мос келади.

Ҳақиқатда $(R_1, t_1), (R_2, t_2), \dots, (R_n, t_n)$ нуқталар тўпламини танлаб олиш учун R тасодифий миқдорнинг математик кутилмаси (mR) , дисперсияси (DR) ва нормал тақсимотидан фойдаланиш керак бўлади:

$$mR = a + b * t \quad (2)$$

Гаусс-Марков теоремасига кўра, энг кичик квадратлар усули ёрдамида a ва b чизиқли параметрларни баҳолаш учун барча синфлар минимал дисперсияга эга бўлиши керак. $mR(t)$ функциянинг узайтириш хатоси тасодифий миқдорлар дисперсиясининг квадрат илдизига тенг. Бунда прогноз хатосининг миқдори қанчалик катта миқдорда бўлса, прогноз қилиш муддати шунча узоқ муддатли бўлади. Δt вақт оралиғида R тасодифий миқдор узайишининг ўртача квадратик тафовути қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$KO = \sqrt{DR + DR * (\Delta t * b)^2} \quad (3)$$

(2) кўринишдаги тенгламадан a ва b параметрларни ҳисоблаш учун қуйидаги кўринишдаги матрицадан фойдаланамиз:

$$\begin{pmatrix} a \\ b \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} n & \sum t_i \\ \sum t_i & \sum t_i^2 \end{pmatrix}^{-1} \times \begin{pmatrix} \sum R_i \\ \sum R_i t_i \end{pmatrix} \quad (4)$$

бу ерда n - R_i тасодифий миқдорлар сони; t_i - R_i тасодифий миқдорларга мос келадиган вақт моментлари.

(4) кўринишдаги формуладан фойдаланиб a_1 ва a_2 коэффициентлар аниқланади:

$$a = \frac{\sum R_i * \sum t_i^2 - \sum R_i * t_i * \sum t_i}{n * \sum t_i^2 - (\sum t_i)^2} \quad (5)$$

$$b = \frac{n * \sum R_i * t_i - \sum R_i * \sum t_i}{n * \sum t_i^2 - (\sum t_i)^2} \quad (6)$$

R тасодифий миқдорнинг дисперсияси қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$D_k = \frac{1}{n-1} * \sum (mR_i - R_i)^2 \quad (7)$$

R тасодифий миқдорнинг ўртача квадратик тафовути тасодифий миқдорнинг математик кутилмаси (mR) сифатида аниқланади:

$$\sigma = \sqrt{D_R} \quad (8)$$

Кўп омилли корреляция коэффициентини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$KR = \frac{\sum (a + b t_i)^2}{\sum R_i^2} \quad (9)$$

Энди R тасодифий миқдорларнинг математик кутилмаси T_{np} вақтлар momentiда (прогноз қилиш санасида) математик кутилманинг ўзгаришини аниқлаш $N(R, mR, DR)$ нормал тақсимотдан, эҳтимоллик қиймати (p) дан фойдаланган ҳолда R тасодифий миқдорлар аниқланади. Ушбу ифодалардан фойдаланган ҳолда тасодифий миқдорлар

оралиғида эҳтимоллик қиймати (p) ни қуйидаги кўринишдаги формула билан аниқлаймиз:

$$p(c \leq R \leq d) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_c^d e^{-(R-mR)^2/2\sigma^2} dR_i \quad (10)$$

Тадқиқотимизда корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш имкониётининг йўқолиши, корхонанинг ўз маблағлари манбаининг тугаши каби шартлардан келиб чиққан ҳолда корхоналар танлаб олинади.

Тадқиқотимизда, агар R рейтинг миқдори 0,36 миқдордан паст миқдорга эга бўлса, корхона тўлов қобилиятига эга бўлмайди ва уларнинг ўз маблағлари бутунлай тугаган бўлади. Натижада бу корхона ўз фаолиятини тугатишга (банкрот бўлишга) мажбур бўлади. Бундай ҳолларда корхонанинг фаолияти «хавфли ёки хатарли» деб эътироф этилади.

Ҳодисанинг эҳтимоллик қийматини (p) аниқлаш учун аниқ интегралнинг қуйи чегарасини $c = R_{kp}$, юқори чегарасини d - чексиз деб қабул қилинганда қуйидаги кўринишдаги формуладан фойдаланамиз:

$$\Phi(t) = \frac{\sqrt{2}}{\sqrt{\pi}} \int_0^t e^{-s^2/2} ds \quad (11)$$

Ҳодисанинг эҳтимоллик қиймати (p) нормал тақсимотнинг аниқ интеграл функциясидан ҳамда Лапласнинг эҳтимоллик қийматлари жадвалидаги маълумотлардан фойдаланиб ҳисобланади. Лапласнинг эҳтимоллик қийматларига доир жадвалдаги маълумотлар ҳодисанинг эҳтимоллик қиймати (p) ни аниқлашга ёрдам беради.

Агар (10) формуладаги $s = \frac{R-mR}{\sigma}$ ифодага алмаштиришлар киритилса, R тасодифий миқдорнинг эҳтимоллиги $\Phi(t)$ функциянинг (c) оралиқдан чексизликкача бўлган оралиқ орқали ифодаланиши қуйидаги кўринишдаги формула билан аниқланади:

$$\begin{aligned} p(c \leq R \leq \infty) &= \Phi\left(\frac{\infty - mR}{\sigma}\right) - \Phi\left(\frac{c - mR}{\sigma}\right); \quad \Phi\left(\frac{\infty - mR}{\sigma}\right) = 0,5 \\ p(c \leq R \leq \infty) &= 0,5 - \Phi\left(\frac{c - mR}{\sigma}\right) \end{aligned} \quad (12)$$

Демак, $\Phi\left(\frac{c-mR}{\sigma}\right)$ кўринишдаги функциянинг қийматини аниқлаш учун Лапласнинг эҳтимоллик қийматлари жадвалидаги маълумотлардан фойдаланамиз ва ҳодисанинг эҳтимоллик қийматини (p) аниқлаймиз.

Ҳодисанинг эҳтимоллик қиймати (p) орқали корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш даражаси қанча миқдордагини ҳисоблаб аниқлаб беради.

Корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш ички ва ташқи таҳдидларнинг таъсири билан бевосита боғлиқ. Корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолаш ва прогноз қилиш учун қуйида келтирилган алгоритмлар ктма-кетлигидан фойдаланамиз:

1. R тасодифий миқдорнинг апроксимацияси учун $y_R = a + bt$ тенгламанинг a ва b коэффициентларини аниқлаймиз.

2. R тасодифий миқдор бўйича ўртача квадратик четланиш (σ) қийматини топамиз.

3. Кўп омилли корреляция коэффициентини (r_m) аниқлаймиз.

4. Яқин жорий муддатда R тасодифий миқдорнинг прогноз қийматини (R_{np}) топамиз.

5. Ўртача квадратик четланишнинг прогноз қийматини (σ_{np}) аниқлаймиз.

6. Лапласнинг эҳтимоллик интегралли бўйича нормал тақсимот функцияси аргументининг қийматини (s) топамиз.

7. Жорий муддатда корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги даражасини (p) аниқлаймиз.

(12) формула ёрдамида корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигининг миқдори (p) корхоналар учун юқорида келтирилган алгоритмлар кетма-кетлигидан фойдаланган ҳолда топилади (1-жадвал).

Демак, ушбу моделлар ва алгоритмлар маълум бир давр (ой, чорак, йил) учун корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш рейтингини баҳолаш ва прогноз қилиш учун инновацион усул сифатида хизмат қилади. Бунда корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш рейтингини баҳолаш ва прогноз қилиш даврига мос ҳолда улар миқдор ва сифат жиҳатдан ҳисобга олинади ҳамда умумлаштирилади.

1 – жадвал. Корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолаш

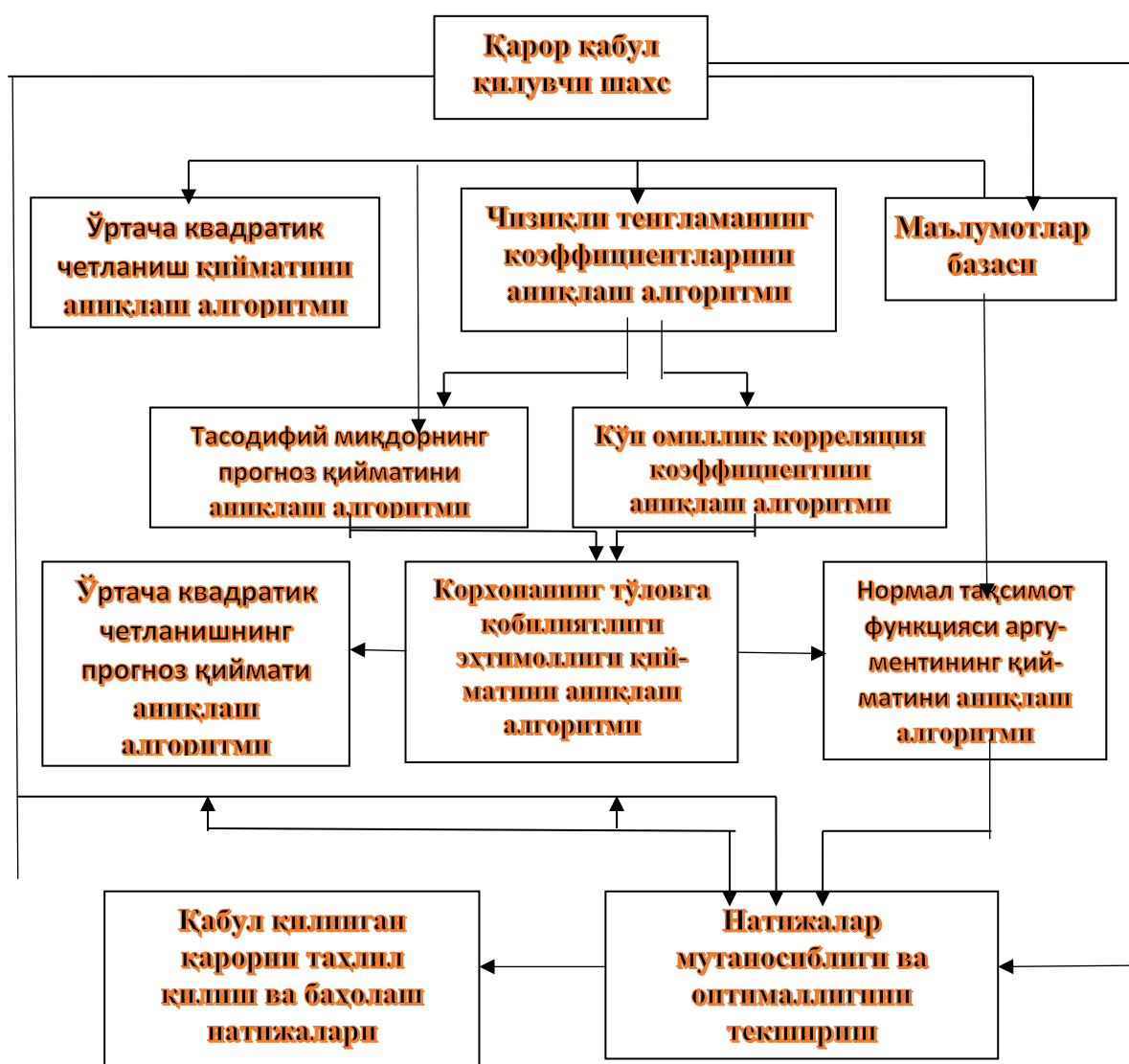
Корхона номи	Тенглама параметри,	Тенглама параметри,	Ўртача квадратик четланиш (σ)	Корреляция коэффициент и,	Рейтинг прогнози қиймати, (R_{np})	ЎҚЧлар прогнози қиймати, (σ_{np})	Функция аргументи (s)	Эҳтимоллик қиймати, (p)
1 корхона	a_1	b_1	σ_1	r_1	R_{np_1}	σ_{np_1}	s_1	p_1
2 корхона	a_2	b_2	σ_2	r_2	R_{np_2}	σ_{np_2}	s_2	p_2
3 корхона	a_3	b_3	σ_3	r_3	R_{np_3}	σ_{np_3}	s_3	p_3
4 корхона	a_4	b_4	σ_4	r_4	R_{np_4}	σ_{np_4}	s_4	p_4
...	...	...	...	...	...	...	...	...
n корхона	a_n	b_n	σ_n	r_n	R_{np_n}	σ_{np_n}	s_n	p_n

Муҳокама ва натижалар. Қўйилган муаммоли масалани ечиш учун ЭХМ да экспериментал ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун функционал таъминот, дастурий таъминот, ахборот таъминоти ва бошқа ташкилий-услубий чора-тадбирлар ишлаб чиқилади [1; 415-428; 2; 291-303].

Ҳисоблашнинг функционал таъминоти корхона фаолиятининг шартлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўлов қобилиятини таъминлаш билан боғлиқ моделлар ва алгоритмларга асосланади. Унинг моделлари ва алгоритмлари ўртасидаги алоқадорлик ягона маълумотлар базаси орқали таъминланади. Ягона маълумотлар базаси ахборот таъминотининг асосини ташкил этади. Ахборотларни қайта ишлашда ахборот манбаига киритиладиган ва чоп этиладиган маълумотлар алоҳида-алоҳида

гуруҳларга ажратилади. Маълумотлар тўплами корхоналарнинг молиявий ҳисоботлари, бухгалтерия ҳисоби, меъёрлар ва бошқа шу каби бошқа маълумот турлардан ташкил топади.

ЭХМ хотирасига киритилган маълумотлар орқали ҳар бир корхонанинг тўлов қобилиятини таъминлаш даражаси таҳлил қилинади. Ҳар бир корхонанинг тўлов қобилияти кўрсаткичининг оптимал қиймати қабул қилинган чегаралар доирасида дастлабки параметрларга қайта ўзгартиришлар киритиш орқали шаклланади. Олинган натижаларнинг таъминланиш даражасига қараб, экспериментатор тадқиқотни давом эттириши ёки тугатиши тўғрисида қарор қабул қилади. Шу сабабли биз қўйилган муаммоли масаланинг тизимли ахборот ва мантиқий алоқалар қоидасига асосланиб, дастурий таъминот ёрдамида корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш даражасини баҳолаш схемасини ишлаб чиқдик (1-расм).

1 - расм. Корхоналарнинг тўлов қобилиятини баҳолаш механизми

Тадқиқотда корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш даражасини баҳолаш ва тезкор прогноз қилиш ечимларини топиш алгоритмлари ва моделини реализация қилиш орқали қўйилган масаланинг ечимли параметрларини ишлаб чиқдик.

Корхоналарнинг тўлов қобилиятини баҳолаш билан боғлиқ барча кўрсаткичлар мутаносибликка эришилгандан сўнг, турли даражадаги менежерлар муқобил вариантлар бўйича қабул қилинган қарор натижаларини қиёсий баҳолайди.

Агар ҳосил бўлган муқобил сценарий вариантларидан биронтасининг натижаси экспериментаторни қаноатлантирмаса, турли даражадаги менежерлар маълумотлар базасига қайтадан мурожаат қилади ва миқдорий ўлчамдаги янги массивли маълумотлардан фойдаланиб алгоритмлар ва моделларни такроран релизация қилади.

Корхоналарнинг тўлов қобилиятини баҳолаш натижалари сценариялар бўйича топилгунга қадар таркрорий процедура яна давом этаверади.

Маълумотлар базаси корхонанинг иқтисодий шарт-шароитларини тизимли ҳисобга олган ҳолда ахборотлардан фойдаланиш имкониятини кўзда тутаяди.

Биз 2018 - 2023 йиллар даврида «Ўздонмахсулот» акциядорлик компанияси таркибидаги корхоналарнинг чораклик баланслари маълумотларидан фойдаланиб, уларнинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги миқдорини ҳисоблаб топдик. Жадвалда ҳар бир корхонанинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги миқдорининг камайиб бориши тартибида (юқори миқдордан қуйи миқдоргача) кетма-кетлик жойлаштирдик (2 – жадвал).

$\Phi\left(\frac{a-y_p}{\theta}\right)$ кўринишдаги нормал тақсимотнинг интеграл функцияси қийматлари Лапласнинг эҳтимоллик қийматлари жадвалидаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда топилади.

Амалга оширилган ҳисоб-китоблардан сўнг корхоналарнинг тўлов қобилияти эҳтимоллиги қиймати (p) қуйидаги ҳисоб-китоб қилиш тартибида аниқланади. Масалан:

$$p(a \leq R \leq \infty) = \Phi\left(\frac{\infty - y_p}{\theta}\right) - \Phi(s) = 0,5 - \Phi(-3,34787) = 0,5 + 0,499689 = 0,999689.$$

3-жадвалда корхоналарнинг тўлов қобилияти эҳтимоллиги қиймати (p) 90 – 100% ораликда *ишончли корхоналар*; 60 – 89% ораликда *қониқарли корхоналар*; 59 дан паст фоизда ифодаланган корхоналар *критик ҳолатдаги корхоналар* сифатида баҳоланади.

Тадқиқотда олинган маълумотларга кўра, «Жомбой дон маҳсулотлари» АЖ, «Жиззах дон маҳсулотлари» АЖ, «Шўрчи дон маҳсулотлари» АЖ, «Асака дон маҳсулотлари» АЖ, «Оқолтин дон маҳсулотлари» АЖ каби корхоналар - рейтинг юқори даражали ишончли корхоналар; «Оқолтин дон маҳсулотлари» АЖ, «Боғот дон маҳсулотлари» АЖ, «Хоразм дон маҳсулотлари» АЖ, «Дўстлик дон маҳсулотлари» АЖ каби корхоналар рейтинг ўрта даражадаги қониқарли корхоналар; «Боғдод дон маҳсулотлари» АЖ, «Хонқа дон маҳсулотлари» АЖ, «Хонқа дон маҳсулотлари» АЖ, «Қува дон маҳсулотлари» АЖ, «Оқтош дон маҳсулотлари» АЖ каби корхоналар рейтинг шубҳа уйғотадиган (критик ҳолатдаги) корхоналар экан.

Демак, ушбу усул донни қайта ишловчи корхоналарининг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолаш ва қисқа муддатли прогноз қилиш учун хизмат қилади.

**2 – жадвал. «Ўздонмахсулотлари» акциядорлик компанияси таркибидаги
корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги эҳтимоллиги
рейтингининг ҳисоб-китоби**

Корхона номи	Тенглама параметри, (a)	Тенглама параметри, (b)	Ўртача квадратик четланиш, (σ)	Корреляция коэффициенти, (r_m)	Рейтинг прогнози қиймати, (R_{np})	ЎқЧлар прогнози қиймати, (σ_{np})	Функция аргументи, (s)	Эҳтимоллик қиймати, (p)
«Асака дон маҳсулотлари» АЖ	0,6447	-0,0095	0,0888	0,7932	0,4927	0,0888	1,3832	0,9162
«Боғот дон маҳсулотлари» АЖ	1,0644	-0,0336	0,1659	0,7847	0,5268	0,1667	0,9404	0,8264
«Боғдод дон маҳсулотлари» АЖ	0,4388	-0,0037	0,0422	0,6925	0,3796	0,0422	0,2274	0,5871
«Жиззах дон маҳсулотлари» АЖ	0,4053	0,0084	0,0668	0,8147	0,5397	0,0668	2,5400	0,9945
«Дўстлик дон маҳсулотлари» АЖ	0,7401	-0,0216	0,0555	0,7189	0,3945	0,0556	0,4405	0,6700
«Оқтош дон маҳсулотлари» АЖ	0,3889	-0,0025	0,0363	0,6876	0,3165	0,0363	0,0173	0,5398
«Жомбой дон маҳсулотлари» АЖ	0,6832	0,0046	0,1145	0,8225	0,7568	0,1146	3,3787	0,9996
«Оқолтин дон маҳсулотлари» АЖ	0,6499	-0,0063	0,1389	0,7997	0,5491	0,1390	1,2892	0,9015
«Қува дон маҳсулотлари» АЖ	0,4032	-0,0031	0,0399	0,6957	0,3467	0,0399	0,0159	0,5590
«Хонқа дон маҳсулотлари» АЖ	0,4132	-0,0038	0,0417	0,7086	0,3763	0,0417	0,0257	0,5793
«Шўрчи дон маҳсулотлари» АЖ	0,5376	0,0077	0,1790	0,8147	0,6608	0,1791	1,6241	0,9478
«Хоразм дон маҳсулотлари» АЖ	0,4946	-0,0045	0,0931	0,7657	0,4226	0,0931	0,5649	0,7139

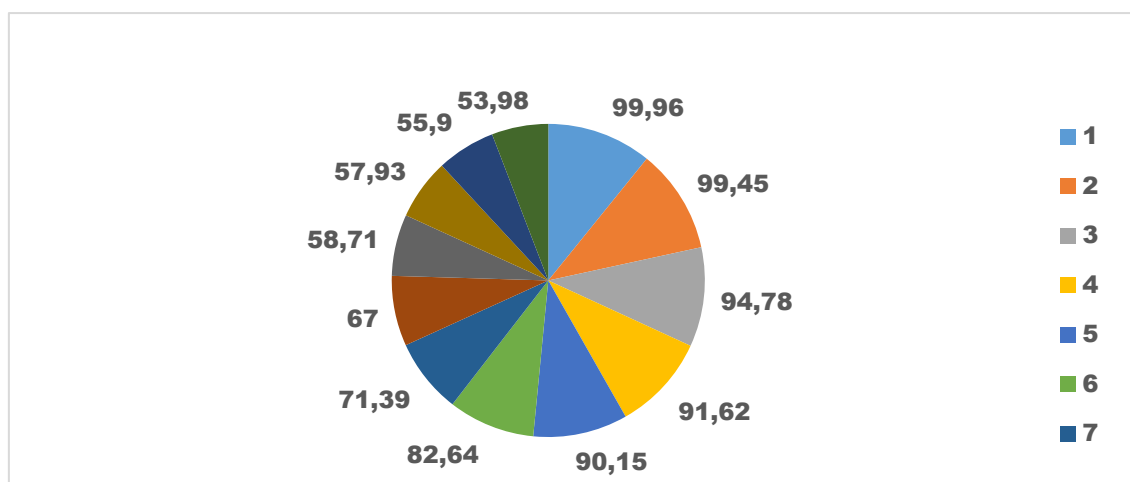
**3 – жадвал. «Ўздонмахсулотлари» акциядорлик компанияси таркибидаги
корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги натижаси**

Корхона рейтинги	Корхона номи	Таъминалаш эҳтимоллиги	
		$p (a \leq R \leq \infty)$	%
1 ўрин	«Жомбой дон маҳсулотлари» АЖ	0,9996	99,96
2 ўрин	«Жиззах дон маҳсулотлари» АЖ	0,9945	99,45
3 ўрин	«Шўрчи дон маҳсулотлари» АЖ	0,9478	94,78
4 ўрин	«Асака дон маҳсулотлари» АЖ	0,9162	91,62
5 ўрин	«Оқолтин дон маҳсулотлари» АЖ	0,9015	90,15

6 ўрин	«Боғот дон маҳсулотлари» АЖ	0,8264	82,64
7 ўрин	«Хоразм дон маҳсулотлари» АЖ	0,7139	71,39
8 ўрин	«Дўстлик дон маҳсулотлари» АЖ	0,6700	67,00
9 ўрин	«Боғдод дон маҳсулотлари» АЖ	0,5871	58,71
10 ўрин	«Хонқа дон маҳсулотлари» АЖ	0,5793	57,93
11 ўрин	«Қува дон маҳсулотлари» АЖ	0,5590	55,90
12 ўрин	«Оқтош дон маҳсулотлари» АЖ	0,5398	53,98

Демак, ушбу усул донни қайта ишловчи корхоналарининг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолаш ва қисқа муддатли прогноз қилиш учун хизмат қилади.

Қуйида келтирилган диаграммада «Ўздонмаҳсулотлари» акциядорлик компанияси таркибидаги корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги 3 – жадвалдаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда акс эттирилди.

1 – расм. «Ўздонмаҳсулотлари» акциядорлик компанияси таркибидаги корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллиги диаграммаси, фоиз ҳисобида

Хулосада айтишимиз мумкинки, ҳар қандай корхонанинг тўлов қобилиятини таъминлаш рейтинги эҳтимоллар назарияси ва математик статистика усулларида фойдаланишга асосланади. Тадқиқотимизда ишлаб чиқилган инновацион концептуал модель корхоналарнинг тўлов қобилиятини таъминлаш рейтингини ҳисоб-китоб қиладиган усул сифатида хизмат қилади. Эҳтимоллар назарияси ва математик статистиканинг бу усули фойдаланувчиларга нафақат корхона фойлиятининг ҳозирги ҳолати, балки корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш ва қисқа муддатли прогноз қилиш, иқтисодий таҳдидлар ва рискларнинг пайдо бўлишини барвақт аниқлаш, уларнинг олдини олиш ва бартараф этишни баҳолаш, тезкор бошқарув қарорларини қабул қилиш самарадорлигини оширишга кўмак беради.

Хулоса. Мақолада донни қайта ишлаш корхоналари тўлов қобилияти бошқарув ҳисобининг назарий, услубий қоидалари ва усуллари ёрдамида концепция ишлаб чиқилган бўлиб, унда корхоналар тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини баҳолашнинг мақбул ечимлари, тасодифий омилларнинг корхоналар тўлов

қобилиятига таъсирини баҳлайдиган ва қисқа муддатли прогноз қиладиган концептуал модель ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижалари қайта ишлаш корхоналарида тўлов қобилиятини таъминлаш эҳтимоллигини топиш билан боғлиқ сценарийли самарали қарорларни қабул қилиш, корхоналарнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни самарали бошқариш, айланма маблағларнинг айланувчанлигини тезлаштириш, маҳсулот таннархини пасайтириш, максимал даражали фойдага эришиш, рентабеллик даражасини ошириш, пул маблағлар айланмасининг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсири, ҳаражатларни камайитиришда ишлаб чиқариш ички заҳираларни излашга ва ички салоҳиятдан оптимал фойдаланиш, иқтисодий таҳдидлар ва рискларнинг пайдо бўлишини барвақт аниқлаш, уларнинг олдини олиш ва бартараф этишни баҳолашга имконият яратади. У кучайиб бораётган таҳдидларни тан олиб вақтдан ютиш, тўлов қобилиятининг пасайишига йўл қўймаслик мақсадида чоралар кўриш, хавфсиз корхоналарнинг имиджини сақлаш, корхоналарнинг молиявий барқарорлиги ва ликвидлигини таъминлашга имконият яратади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Abdullayev A.Abdullayev J. Improvement of scientific methodological approaches of complex production accounting in grain processing factories // The Seybold report (SCOPUS). ISSN 1533 – 9211. p. 415 – 428. DOI: 10.5281/zenodo.13986497
2. Abdullayev A.@Abdullayev J. Improving the methodology of cash flow accounting in processing enterprises // The Seybold report (SCOPUS). ISSN 1533 – 9211. p. 291 – 303. DOI: 10.5281/zenodo.14196541
3. Маркин М.В. Недостатки форм бухгалтерской отчетности для управления платежеспособностью предприятия // Российское предпринимательство. - 2009. - № 7. - С. 61 - 66.
4. Маркин М.В. Адаптивное управления платежеспособностью на предприятиях АПК // Вестник Казанского ГАУ, 2009. - № 3(13). - С. 38 - 42.
5. Рудненко Н.П. Управленческий и стратегический учет платежеспособности: теория и практика // Монография. - Ростов-на-Дону РГСУ, 2007. – С. 229.
6. Трофимова Ю.С. Аналитические возможности обеспечения платежеспособности предприятия. // Поволжский гуманитарный журнал. - Пенза: Поволжский Дом знаний, 2001. - №2. <http://www.ssea.runnet.ru/>
7. Трофимова Ю.С. Значение и аналитический аспект управления денежными средствами в поддержании текущей платежеспособности предприятия // Поволжский гуманитарный журнал. - Пенза: Поволжский Дом знаний, 2003. - №1. <http://www.ssea.runnet.ru/journal.html>.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

№ S/10 (4) – 2024

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

**Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари**” электрон
журнали 2020 йил 6 август куни 1368-
сонли гувоҳнома билан давлат
рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой
тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-
уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).